

Osmanlı Devleti'nin Laikleşmesinde Bürokratların Rolü*

Hâlid Ziyâde / Çev.: Eyüp BAŞ

Prof. Dr., Lübnan Ün. / Dr., Ankara Ün. İlähiyat Fakültesi

e-mail: bas@divinity.ankara.edu.tr

I

Kâtip Çelebi ismiyle meşhur Mustafa b. Abdullah Efendi, Sultan Mehmed IV'in isteği üzerine *Düstûru'l-amel fi ıslâhı'l-halel*¹ isimli küçük bir risâle yazdı ve bunu 1653 yılında ona takdim etti. Risâlesinde devletlerin çeşitli evreler geçirdiklerini, Osmanlı Devleti'nin de uzun bir yükselme devri yaşadığını, ancak artık duraklamanın başgösterdiğini dile getirdi. Risâlesinde malî, askerî ve zirâf alanlarla ilgili reform isteklerinde de bulundu. Yine onun görüşüne göre padişah, söz konusu alanlardaki reformları devlet ricâli ve kurumlarına dahi ihtiyaç duymadan gerçekleştirebilecek güce sahipti.

Risâleyi okuduğumuzda, sonraki safhalarda çözümleri üzerinde durulacak bütün sorunlara değindiğini görürüz. Sorunları arzediş şekli,

* el-İctihâd, S. 3 (Bahar), Beyrut 1989, s. 161-196.

¹ Lewis B., *Ottoman Observers of Ottoman Decline*, J. c. i. i. R.. S. 1 (1962), s. 71-77.

özellikle devletlerin geçirdikleri evrelerden bahsetmesi, yazarın İbn Haldun'un görüşlerinin tesirinde kaldığına dikkatlerimizi çekmektedir. Kâtip Çelebi, İbn Haldun'u oldukça iyi tanımaktadır ve ona meşhur ansiklopedisi *Keşfü'z-zünûn*'da yer vermiştir. Bu tesirin bizim için önemli bir yanı ise 17. yüzyıl müslümanlarında, tarih yazıcılığının durumuna işaret etmesidir. Zira yazar, daha önce bir başkası tarafından dile getirilmemiş bir şekilde, teorik önermelerle elde edilemeyen, ancak ve ancak bir devletin kurumlarının çöküşünü tetkik yoluyla ortaya çıkan reform meselesini gündeme getirmiştir. Son olarak da diğer imkânları tartıştıktan sonra padişahın şahsıyla ilgili yeniliklere değinmiştir.

Devletin yaşadığı sorunların çözümleri ile ilgili olarak, Kâtip Çelebi'nin ve daha başkalarının kaleme aldıkları risâlelere geçmeden önce şu soruyu soruyoruz: Padişahın, devlet sorunlarının çözümleri hakkında görüşlerini almak üzere kendilerine başvurduğu şahısların konumları nedir?

Osmanlı Devleti'nde hâkim tabaka, kuruluşun beri askerî olmakla nitelendirilmiş ve buna uzun süre devam edilmiştir. Çünkü hâkim tabaka, genç esir ve kölelerin eğitimden geçirilerek askerî alanda hizmete sokulması demek olan devşirme sisteminin² benimsenmesiyle, doğal olarak sürekli bir şekilde beslenmiştir. Çok sayıdaki birimiyle devletin istikrarını sağlayan ve en üst idare mercii olan Dîvan-ı Hümâyûn, birçok unsurdan meydana gelmekteydi. Sadrazam ve vezirlerin yanında, askerlerin temsilcisi olarak yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya yer almaktaydı. Dîvan-ı Hümâyûn'da ilmî ve kazâî işleri yürüten dinî teşkilatı da Anadolu ve Rumeli kazaskerleri temsil ediyorlardı. Küttâb³ ve ilmiyeyi ise nişancı ile defterdâr temsil ediyordu. Hakim tabakada yan kolları en önemli ve en faal olan zümre ise ehl-i kalem (küttâb),⁴ yani kalemiye sınıfı idi. Çünkü bu sınıf hazine, muhasebe ve padişahın yazışmaları gibi çok önemli işleri yürütüyordu.

Devşirme sistemi, 16. yüzyılın sonlarında çözüme göstermekle birlikte kalemiyeyi de besliyordu. Fakat devletin hür tebeasının çocukları da bu tür bir idarî hizmete girme imkânına sahiptiler. Nitekim Osmanlıların Şam ve Mısır'ı hâkimiyetleri altına alımlarını takip eden dönemlerde, çok sayıda Arap çocuğunun İstanbul'da idarî bir göreve girdiğini görürüz. Dinî-ilmî ya da idarî bir görev talep edebilmenin şartı ise, Türkçe'ye vukûfiyet ve iyi bir dil bilgisine sahip olma idi. İşte bu dönemlerde idarî bir görev alabilen Arap ailelerin çocukları hat, inşâ ve kitâbet gibi birçok maharetlere sahiptiler.

Ülkedeki her Müslüman çocuğun öğretiminin temeli olan ilmî veya fikhî ön hazırlığın yanı sıra kalemiye çalışanlarının bu iş için özel bir eğitim almış oldukları aşîkardır. Yetişmelerinde takip edilen esaslar, daha başlangıçtan itibaren Osmanlı idarî sistemine girme fırsatı bulmuş olan Fars gelenekleri idi. Nitekim kâtiplerin yetişme evreleri hakkında, ulemâ ve

² Devşirme konusu için bkz. Abdülaziz eş-Şennâvî, *ed-Devletü'l-Osmâniyye*, Mısır 1980, C. I, s. 471 vd.

³ Küttâb yani kalemiye sınıfı günümüz bürokrasisinin karşılığıdır. E.B.

⁴ S. Shaw, *Histoire d L'Empire Ottoman et de la Turquie*. Editions HORVATH 1983, s.168.

a'yâna dair terâcim kitaplarında geçen bilgiler yüzeysel de olsa bize bir fikir verecek düzeydedir. Örneğin Muhibbî, bir münasebetle âlimlerin rızkını kesmeye çalışan biri olarak bahsettiği Dımeşk Hazine Kâtibi Bosnalı İskender b. Yusuf er-Rûmî'yi: "Ârif, münşî, Osmanlı kanunlarına vâkıf, eksiksiz bir muhasebe tecrübesine sahip ve Türkçe'yi risâle yazabilecek düzeyde bilen bir kişidir" şeklinde tavsif etmiştir.⁵ Bu ifadelerden anlıyoruz ki, küttâb sınıfı idârî mekanizmadaki özel konum ve rollerine uygun bir şekilde yetiştiriliyordu. Yine Muhibbî, hattıyla meşhur bir kâtip olan Habib b. Mahmud en-Nahcivânî'den bahsederken, yazdıklarının çok güzel şeylerin yapılmasına ilham kaynağı olduğunu ve onun Türkçe, Farsça, Arapça olmak üzere üç dil bildiğini belirtmiştir.⁶ Görüldüğü üzere dile hâkimiyet, inşâ, güzel hat ve kitâbet, kâtipler için olmazsa olmazlardandı.

Bu konuda Murâdî'de de çok sayıda hâl tercümesiyle karşılaşmaktayız. Örneğin İstanbul'da karşılaştığı -daha sonra üzerinde tekrar duracağımız- Ahmed Resmî el-Giridî isimli bir şahsın hayatından bahsetmektedir. Murâdî, Ahmed Resmî'yi âdet olduğu üzere kâtiplerin bir dizi bildik sıfatıyla vafediyor. Şöyle ki; "el-mevlâ-i âm, er-reîs, es-sadru'l-fâdil, el-kâtibü'l-bârî, el-münşüü'l-lugavî, dâru's-saltanat'ın önde gelenlerinden ve meşhur reislerinden biri olan Ahmed Resmî'nin hayatından görüyoruz ki o, ulemâ ve küttâb arasında ortak olan bir yetiştirme tarzında yetişmiştir. İlim tahsiliyle, inşâ, hat ve edebiyat ile meşgul olmuştur. Hüseyin b. Muhammed el-Basrî ve Ahmed el-Menînî ed-Dımeşkî'den tefsir, lügat, fıkıh, nahiv, mantık, meânî, edebiyat ve şiir dersleri almıştır. Görevde bulunduğu makamlar, kâtiplerin önlerine konulmuş olan yükselme yollarına işaret ediyor: Önce sadrazam kâtibi idi, Mustafa Han zamanında Câvişîyye reisi oldu, Rus savaşlarında padişah karargahında görev yaptı, Emvâlü's-Sultâniye muhasibi, sonra Beytül-mâl ikinci vekili, sonra rûznâmecî (günlükçü) oldu ve birçok risâle telif etti. Bunlardan biri de devletin reîsülküttâbların hâl tercümelerini içeren *Hadîkatü'r-rüesâ* adındaki risâlesidir."⁷ Bu zat aslında Murâdî'nin zikretmediği daha başka mansıblarda da bulunmuştur. Daha sonra bunun ayrıntısına döneceğiz.

Ahmed Resmî'nin *Hadîkatü'r-rüesâ*'sında yazdıkları, bizi Abbâsî dönemi İslâm edebiyatında Cahşiyârî ve es-Sâbî gibi yazarların açtıkları bir çığıra götürmektedir. Eserinde kâtipler ve vezirler göreve geldikleri sıraya göre tertip edilmiştir. Bu da bize, ulemânın hâl tercümeleri ile birlikte iki edebî tür arasındaki bilinen farkları hatırlatmaktadır. Örneğin Cahşiyârî'nin eseri *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*'ta Fars meliklerinden Halife Me'mun zamanına kadarki kitâbet ve kâtiplerin tarihi vardır. Bundan kasıt, küttâblığın İslâm öncesi dönemde de var olan bir görev olduğunu vurgulamaktır.

⁵ el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, C. I, s. 43.

⁶ el-Muhibbî, *a.g.e.*, C. I, s. 500.

⁷ el-Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, C. I, s. 73-80.

Ahmed Resmî 18. asrın sonlarında 1783 yılında vefat etti. O, eserinde Osmanlı Devleti'nde birbiri ardısına göreve gelen reîsülküttâblardan 640 kişinin hâl tercümesini sundu. Çalışmasında Abbâsîlerden beri bilinen bir edebî tarzı benimsedi. Onu bu eseri yazmaya sevkeden sebeplerin en önemlisi ise küttâbın hâkim zümre ve devletin gidişatındaki rollerini net bir şekilde ortaya koymak düşüncesiydi.

Küttâb, yönetim içerisinde önemli yani oldukça aktif bir grubu oluşturdu ve Dîvân-ı Hümayûn'daki görevlerin iki tanesini üstlendi. Bunlar yazışmalar ve hazine kayıtlarını tutmaktı. İşlerinde düzenli ve son derece titiz olmakla temayüz ediyorlardı. Bu da onların bütün meslekî gerekliliklere harfiyyen uymalarından kaynaklanıyordu. Her bir grup veya kısmın başında "muallim" ya da "hoca" denilen kişiler bulunuyordu. Bu hocaların da, küttâba talimat veren ve "Şakird" denilen yazı işleri stajyerlerini gözetimi altında tutan "halife" adlı çok sayıda yardımcıları bulunmaktaydı. Hatta bu halifeler mesleğe girmek arzusunda olanları da özel bir kursa tâbi tutarak imtihan ediyorlardı. Öğrencilerin aldıkları eğitim, kalemiye mesleği ehlinin bilmesi gereken hat, inşâ, hesap eğitimini kapsıyor, ek olarak geleneksel İslâmî birikim, fıkıh, edebiyat, tarih ve coğrafya dersleri alıyorlardı. Öğrenciler eğitimlerinin bu bölümünde âlimlerin kontrolündeydi. Ulemânın söz konusu hâkim teşkilat içerisinde sahip oldukları etki de, bu teşkilat içerisindeki bazı kâtipler veya bilginler aracılığıyla⁸ İşte bu doğal ilişki nedeniyle ilmiye ve kalemiye arasında devam edegelen karşılıklı bir etkileşim vardı. Ne var ki bu bağ, âlimler ve kâtiplerin kendi görevlerinin tabiatlarında herhangi bir değişiklik yapmadı, her organ kendi ihtisas alanında çalışmaya devam etti. Aynı şekilde söz konusu muhtemel bağlar, ilmiye ve kalemiye arasında bir çekişmeye veya zıtlığa da engel değildi.

Küttâb yönetimin her alanında etkisini göstermiş, tecrübeli bir bürokrat grubu oluşturmuştur. Sayıca da etkin ve üstün olan bu grubun işlerini Reîsülküttâb düzenlerdi. Fakat o söz konusu fonksiyonunu sadece aralarındaki en yüksek resmî görevli sıfatıyla yerine getirmiyor, aynı zamanda bu mesleğe mensup insanların en tecrübelisi sıfatıyla düzenliyordu. Bu itibarla o, hizmet ve yazı işlerini koordine ediyor, mesleğe yeni giren öğrencileri denetliyordu. Öğrenciler öğrenimlerine idarî teşkilat bünyesinde ücretsiz olarak başlıyorlar, kendilerine boş kadrolardan biri verilinceye ve yeteri derecede meslekî tecrübe kazanıncaya kadar öğrenimlerine devam ediyorlardı.⁹

Reîsülküttâb divânda danışma kurulu başkanı olup, defterdar ve yeniçeri ağasının statüsünde bir divan üyesiydi. Bütün bu kişiler sadrazamın gözetiminde bulunurlardı. Ancak reîsülküttâblığın idarî teşkilat içerisinde, küttâblığı ilgilendiren işlerin önemli ölçüde arttığı durumlarda nüfuzunun daha da arttığı söz konusu olurdu. Tercüme kurulu da bir dönem onun denetiminde çalışır olmuştu. Pozisyonu ve yerine getirdiği görevleriyle bir

⁸ S. Shaw, *Histoire*, s.168.

⁹ S. Shaw, *a.g.e.*, s.403.

hâriciye nazırının etkisinde olur, onun kadar saygınlık elde ederdi. Çünkü o, sefirleri karşılar, yabancı devletlerle yapılan görüşme ve müzakerelere katılır, Avrupa başkentlerine bizzat padişah adına elçi olarak gönderilirdi. Onun mevki ve görevindeki bu önemli gelişmeler 17. asırda yaşandı. Daha sonra da 18. asırda denetimi altındaki kütâb sınıfıyla birlikte nüfuzunun oldukça artmış olduğunu görüyoruz. Öyle ki, sadrazamlığa önceleri askeriye sınıfı dışından kimse seçilemezken, 18. asırda reîsülküttâbların sadrazamlık şanslarının olacağını mülhaza ediyoruz. Bu gelişme, sadece diğer kurumlardaki artan bozulmalara karşın kütâblık meslek ve müessesesine bağlı kalınmasıyla alakalı değildir. Bilakis devletin karşı karşıya kaldığı tehlikeli virajlarda reîsülküttâbın oynadığı etkin role bağlıdır.

Bu tehlikeli virajlar aynı zamanda kütâbın görevinde temel düzenlemelere de yol açmıştır ki, bunlar kütâba idarî hizmetlerden devletin siyasetine yön vermeye kadar geniş bir etki alanı veren köklü değişikliklerdir.

Kütâbın rolü, 17. yüzyılın başlarında 1622 yılında Padişah II. Osman'ın öldürülmesiyle ortaya çıkan kriz ve bunu takip eden olaylarda daha bariz bir şekilde görülmüştür. Ancak devletteki gerilemenin fark edilmesi aslında çok daha önceleri başlamıştır. Nitekim Kanuni Süleyman'ın vezirlerinden Lütfi Paşa (ö.1615) *Asafnâme*¹⁰ adlı bir risâle yazmıştır. Nasihatnâme tarzındaki bu risâlede, devletin içinde bulunduğu krize dikkat çekmiş, krizin aşılması için askeriyenin ve hazinenin sorunlarının çözüme kavuşturulmasının, çiftçilerin haklarının korunmasının zarurî olduğunu arzetmiştir. II. Osman (1618-1622) zaaf ve fesad içinde olan Osmanlı askerî teşkilatının bünyesinde değişiklikler yapmak için çok çaba sarfetmiş, ancak bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha sonra ise istenilen bu ıslahatların yapılması için iki yüz yıl beklemek gerekmiştir. II. Osman'ın düşünceleri arasında şeyhülislâmın yetkilerini kısmak ve ulemânın nüfuzunu azaltmak suretiyle padişah otoritesini kuvvetlendirmek de vardı. İşte ölümüne sebep olan, yeniçerilerin ve âlimlerin nefretini artıran da bu fikirlerdi. Daha sonra ise IV. Murad (1625-1640) birtakım ıslahatlar yapmayı başaracak, devletin tekrar yükselişe geçmesini sağlayacaktır. IV. Murad bu ıslahatları müsteşarı Koçi Bey'in devletin içinde bulunduğu mevcut sıkıntıların giderilmesi için 1630 yılında kendisine sunduğu risâledeki fikirlere bağlı kalarak gerçekleştirmiştir.

Koçi Bey'in¹¹ bu risâlesi aşağıdaki beş temel kısmı içermektedir: 1) Osmanlı padişahları ve vezirleri, 2) İktâ sistemi, 3) İdarî görevler, 4) Âlimler ve sorumlulukları dahilindeki konular, 5) Devlet içindeki karışıklığın ve zayıflamanın sebepleri. Koçi Bey'in özellikle yolsuzluğa yol açan askerî iktâlar hususunda tenkitlerini açıkça dile getirdiğini görmekteyiz. Aynı şekilde ulemâyâ da tenkitler yönelmektedir. Zira onun tabiriyle ilim bitmiş,

¹⁰ Lütfi Paşa hakkında bkz. *El'*, "Lutfi Pacha", C. III, s. 56.

¹¹ Koçi Bey hakkında bkz. *El'*, "Koci Bey". C. II, s. 1116. Bu husustaki görüşler için *İktîşâfû't-tekdümü'l-Arubbî* adlı kitabıma bakılabilir. Dârû't-Talîa, Beyrut 1981.

âlimlerin yücelttiği eski düzen değişmiş, ilmî makamlar alınır satılır olmuştur.

Koçi Bey'in görüşleri oldukça tutucudur. Çünkü o, eski kanunlara tekrar dönülmesini istemektedir. Yeniçeriliğin de eski âbid "devşirme" şekline kesinlikle döndürülmesini istemektedir. Koçi Bey'in arzettiği askerî sistem ve dinî-ilmî teşkilatın durumu, 17. yüzyıl yazarlarınca da takip edilen bir gelenek hâlini alacaktır. Örneğin bunu, askerî ıslahatın zaruretini savunan Kâtip Çelebi'nin (1608-1657) *Düstûru'l-amel fî islâhi'l-halel*'inde de görmekteyiz. O da hazinenin, çiftçilerin durumu ve toprak sisteminin çöküşüne değinmiştir. Kâtip Çelebi devletin gerilemesini durdurmak için dört ihtimal üzerinde durur. Bunlar askerî güç sahibi Padişah, devletin âyânı, yüksek rütbeli subaylar ya da vükelâi'd-devle'dir. Fakat bu son üç mercii bir tarafa bırakıp ıslahatı aşıl yapması gerekenin güç sahibi Padişah olduğunu, yani bunun ondan beklendiğini belirtir. Ona göre halledilmesi gereken sorunlar; hazinedeki bütçe açığı, ordudaki gereğinden fazla şişmiş asker sayısının düşürülmesi, israftaki abartıya bir sınır konulması ve çiftçilerin fakirliğinin giderilmesidir. Ancak o bu ıslahın gerçekleşeceğinden ümitvâr olmamıştır.¹²

17. asır padişaha, zikrettiklerimiz dışında daha başka risâlelerin de sunulmuş olmasıyla bilinir. Örneğin Hüseyin Hezarfen,¹³ 1669 yılında *Telhîsü'l-beyân fî kavânin-i Âl-i Osman* adıyla yazdığı risâlede aynı şekilde vezirlerin ve askerlerin yolsuzluklarına yönelik çok sert tenkitler yöneltmiştir. Padişahlara yönelik bir eleştiride bulunmayan Hezarfen, âlimlerin ve şeyhülislâmın sorumluluklarına da işaret etmiştir. Devlet idaresinde ihmal ve hataları bulunanların cezalandırılmalarını istemiştir. Yine bu yüzyılın sonunda Sarı Mehmed adında bir kâtip de padişaha *Nesâihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*¹⁴ adında bir risâle sunmuştur. Karlofça Antlaşması öncesi olaylarını içermekte olan bu tarihî araştırma, yıkılışın sebepleri ve tedavisine çalışmakta, devletin tarihinin yeni bir dönemine girdiğine işaret etmektedir.

Söz konusu risâleler ve çabalar aracılığıyla küttâbın, özellikle ilmî ve askerî teşkilatta yaşanan bozulmaların tedavisinde oynadıkları rolü gözlememiz mümkündür. Çünkü o sıralarda yeniçeriler her türlü reform girişimine karşı kendi yöntemlerine başvuruyorlar; âlimler de geleneksel içe kapalı tavırlarını sürdürüyorlardı. İşte bu durumda küttâb devletin gelecek yüzyıllara hazırlanmasındaki süreçte, padişahın yanındaki etkin rolünü oynamaktaydı.

II

Küttâb, devletin içinde bulunduğu krize en duyarlı olan grup idi. Bunlar devletin organları içinde organize bir şekilde yayılma imkânına sahip

¹² Bkz. *İktisâfü'l-tekaddümi'l-Arubbî*, s. 27-29.

¹³ *Eİ²*, "Husayn Hezarfen", C. III, s. 644.

¹⁴ B. Lewis, *Ottoman Observes*, s. 75.

olmuşlardı. Dolayısıyla genel olarak hâkim zümre, hazine ve askeriye kuşatmış olan sorunlara el atma imkânı bulmuşlardı. Diğer taraftan, yabancı sefaretlerle ilişkide olan ve tercüme mütehasşısı olan küttâb, Avrupa'da olup bitenleri de dikkatle izliyordu. Zamanla da modern ilimlerdeki gelişmelerin takip edilmesinin, özellikle de coğrafya ilmine önem verilmesinin şart olduğunu ifade ettiler.

Coğrafyaya hakettiği önemi verme öncülüğü ise, Fransız rahibten yaptığı *Levâmiu'n-nûr fî zulumâti Atlas Minor* adlı tercümeyle bizzat Kâtip Çelebi'nin şahsına aittir. Yine kendisi *Cihannümâ* ya da *Kitâbü'l-âlem*'i tercüme etmiştir ki, eser Avrupalı coğrafyacılarca da bilinen bir çeşit kozmoğrafyadır.

Kâtip Çelebi'nin bu girişimlerinden kısa bir süre sonra, aslen Dimeşekli fakat İstanbul'da yaşayıp Sultan IV. Mehmed ile tanışmış olan Ebû Bekr b. Behrâm da *Büyük Atlas*'ı Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercümeyi 1675-1685 yılları arasında on yıl süren bir çalışma sonucu tamamlamış ve ona *Coğrafya Kebîr* ya da *Nusretü'l-İslâm ve's-surûr fî tahrîri Atlas Minor* adını vermiştir. Tercümesi Kopernik'in arzettiği nazariyesi de aralarında olmak üzere kainatın oluşumu ile ilgili son nazariyeleri içeren ve bunları Türkçe olarak sunan ilk eser olmuştur.

Coğrafyaya gösterilen önem tarihe gösterilenden farklı değildir, ancak coğrafyaya verilen önem ile çağdaş dünya ve düşman devletlerin bilinmesi hedeflenmiş, coğrafyanın âlemin aynası olması itibarıyla denizcilik ve askeriye alanlarında faydalar elde edileceği düşünülmüştür. Yani bu durum, dünya devletleri yöneticilerinin ve yönetim sistemlerinin bilinmesi şeklindeki çağdaş tarihe verilen önemle paralel bir şekilde yürümüştür. İşte bu nedenle Avrupa kaynaklarına müracaat etmek gerekmiştir. Örneğin İbrahim Mülhemî (ö. 1650) *Tarihu mülûk-i Rûm ve'l-Ifrinc* adlı bir eser telif etmiş ve bu eserinde Avrupa kaynaklarına dayanmış, böylece yeni kıtaya işaret etmiştir. Aynı şekilde Hüseyin Hezarfen de yeni kıtaya dikkat çeken Avrupa kaynaklarına dayanarak *Tenkîhu't-tevârîh* adlı bir tarih eseri yazmıştır. Yine *Câmiu'd-düvel* adlı tarihinde Avrupa devletlerine özel bir bölüm ayırmış olan Münecimbaşı (ö.1702) da, çeşitli frenk milletlerden, Fransa, Almanya, İspanya ve İngiltere krallarından bahsetmiş, Fransa Kralı 13. Louis'den, Almanya Kralı Leopold'dan, İngiltere Kralı Şarl'dan söz etmiş, İngiltere'deki iç savaştan ve kralın idamından haberler nakletmiştir.¹⁵

Görülmektedir ki küttâb böylece tarih yazımını üstlenmeye başlamış, olayları devletlere ve bölgelere göre tertip etmek suretiyle yeni bir tarih yazıcılığı tarzı ortaya koymuştur. Dolayısıyla tarih yazıcılığı fonksiyonunu büyük ölçüde ulemâ sınıfının elinden almıştır. Bilindiği üzere âlimlerin tarzı, hükümdar ve sultanların haberlerini anlatmak, dönemlerinde tebarüz etmiş âlimlerin, ileri gelen şahısların hâl tercümelerini ve onlarla ilgili haberleri

¹⁵ B. Lewis. *The Use by Muslim Historians of non-muslim Sources*, Asia-Africa series of Modern Histories. London 1964, S. IV, 180-191.

nakletmekti. Küttâbın olayların tertibinde geliştirdikleri tarz ise, olayların çok daha iyi araştırılması ve yorumlanması gerektiriyordu. Bu nedenle küttâb, yakın geçmişin olaylarını araştırmada gayet ciddi davranmıştır. Bu özen Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'nin kendi dönemlerindeki mevcut gelişmeleri yorumlamalarında görülmektedir. İşte bu tarihçilerin İbn Haldun'un eser ve görüşlerini incelemeleri de, devletin bir evreden başka bir evreye geçişi hakkında genel bir yorum yapma ihtiyacından kaynaklanmıştır. İbn Haldun'dan esinlenen ve faydalanan Kâtip Çelebi onun meziyetlerini zikretmiş, bu sayede İbn Haldun'un Türkler nezdindeki mekanı 18. yüzyıla kadar değerini korumuştur. Münecimbaşı da *Câmiu'd-düvel'*inde ondan istifade etmiştir. Aynı şekilde saray tarihçisi Haleb doğumlu Naîmâ (1655-1716) da kendi ismiyle bilinen tarihinin mukaddimesinde Tarih'in iyisiyle kötüsüyle olayların bilinmesi şeklindeki tanımına değinmiş ve İbn Haldun'dan şöyle bahsetmiştir: "*el-İber ve divânü'l-mübtede'* ve *l-haber* adlı Mağribli İbn Haldun'un tarihinin mukaddimesi, ilm-i cevahir ve nevâdir-i hikem ile dolu bir definedir." Mustafa Naîmâ, İbn Haldun'dan devletlerin ömrünün devirlere bölünmesi fikrini alır ve devlet beşinci devire ulaştıktan sonra (doğuş, gelişme, yükselme, duraklama, çöküş) ki bu devir çöküş devridir, onu bu çöküşten ancak zeki, becerikli bir siyasetçi çıkması durumu kurtarabilir. Bunlar ise çöküşü engellemek için sünnetullah üzere amel edenlerdir şeklinde bir farklılık göstererek İbn Haldun'dan ayrılır. Osmanlılarda İbn Haldun'a duyulan ilgiye, *Mukaddime*'sinin Şeyhulislâm Mehmed b. Pirîzâde (ö.1748) tarafından tercüme edildiği (altıncı bölümün sonuna kadar) bilgisini de ilave etmek mümkündür.¹⁶

Osmanlılarda tarih yazıcılığı 17. yüzyılda Sadrazam Köprülü Hüseyin Paşa zamanı (1697-1702) olaylarının resmî tarihçilerce yazılması (vakânüvislik) şeklinde bir gelişme gösterdi. Bu makama ilk gelen tarihçi Mustafa Naîmâ'dır.¹⁷ Kendisi saraya kâtip sıfatıyla girmeden önce dinî ve edebî talim ile meşguldü. Eserinde, Kâtip Çelebi'nin ıslahat ile ilgili görüşlerinden biraz uzaklaştığını gösteren şeylere rastlarız. O devlet ricali ile kalemiye arasında hükûretin etkinliğini artırmak için bir tür denge kurulmasına çağrıda bulunmaktadır. Ve yine 17. yüzyıl sonunda Köprülü vezir sülalesinden kuvvet aldığı şekilde güçlü bir yönetime çağırılmaktadır. Bu çağrı ancak güçlü ve etkin bir yönetime çağrı olup zamanla ortaya çıkacak olan devletin yeniden yapılanmasıyla uygun düşmektedir.

Biliyoruz ki Naîmâ, tarihini iç sorunlar ve dış düşmanlar karşısında devletin konumunda köklü değişikliklere yol açan 1699 Karlofça hezimetini takip eden dönemde yazmıştır. Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) sarfettiği çaba içte birtakım ıslahatları, dış politikada da bir barış sağlamak hedefindeydi. Sadrazam Damad İbrahim (1718-1730) Rusya ve Avusturya ile bir barış yapmayı, Avrupalıları izyerek sanat ve edebiyatı teşvik

¹⁶ Fındıkoğlu, *L'ecole ibn khaldounienne en turque*, 22 congrés international. İstanbul 1951.

¹⁷ S. Shaw, *Histoire*, s. 415.

suretiyle devletin bünyesine yeni bir yaşam tarzı sokmayı başardı. Bu devir lale çiçeğinin yetiştirilmesinin teşvik edilmesi sebebiyle "Lale Devri" olarak bilinir. İslah siyaseti böyle bir şekil alınca ulemâdan destek gören yeniçeri ayaklanmaları 1730'da III. Ahmed'in tahttan indirilişine kadar geçici olarak sona ermiş oldu.¹⁸ Ancak bu kısa devrede gerçekleşenler I. Mahmud zamanında (1730-1754) hâkim zümrenin beklentilerinde köklü değişikliklere neden olmuştur. Bu gelişmelerde özellikle küttâbın önemli rolü olmuştur.

Sadrazam Damad İbrahim, Latince, Farsça ve Arapça'dan Türkçe'ye felsefe, tarih ve edebiyat eserlerinin tercümesine teşvikte bulunmuştur. Pîrîzâde'nin, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sine yaptığı tercümeyi bu etkinlikler içerisinde görmek gerçektir. Bu gelişmelere şairler de meyletmışler, şiirlerini gündelik Türk hayatından örnekleri dikkate alarak nazmetmeye başlamışlardır. Bu Türkleşmenin etkileri daha net bir şekilde 19. asır başlarında ortaya çıkacaktır. Bizim bu bağlamda kaydetmemiz gereken şudur ki, kültürel yönden otomatikman ve resmen Türkleşme ya da Türk kültürünün özüne dönme eğilimi, kültürleri Müslüman Arap kaynaklarına dayanan ulemânın konumunda tedricî bir zayıflamaya, küttâbın ise kültürel etkinliği ele geçirmesine yol açacaktır. Daha sonra da fıkıh ve edebiyat sahasında Arapça ve Farsça kaynaklara dayanma oranının azalmasıyla beraber Fransızca ve Latince kaynaklara yönelme olacaktır.

Gerçek şu ki, Lale devri bir açılım devridir. Sefaretlerin kurulmaya başlandığı bir devirdir. 1720 yılında Mehmed Çelebi Efendi (28) Paris'e, 1719'da İbrahim Paşa Viyana'ya, 1722'de Mehmet Ağa Moskova'ya, 1730'da Mehmed Efendi Polonya'ya ve Mustafa Efendi Viyana'ya kurulan sefaretlere sefir olarak atanmışlardır. Mehmed Çelebi Efendi'nin Paris ziyareti sonrası hazırlamış olduğu *Sefaretnâme-i Fransa* raporu 18. yüzyıl sefaret edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Mehmed Çelebi Avrupa başkentindeki hayatı inceden inceye vâsıfetmiş imar faaliyetleri ve askerî sistemi hakkındaki izlenimlerini sunmuştur. Onun anlattıklarıyla çizdiği imar tablosu Damad İbrahim'e Versailles ve Marilly gibi saraylar inşâ ettirme cesareti vermiş ki, bu durum âyanı da padişah ve sadrazama uymaya sevk etmiştir.¹⁹

Mehmed Çelebi Efendi'nin bu seferinin en önemli neticelerinden birisi İstanbul'a matbaanın girmesidir. İstanbul aslında daha önce İbrance, Ermenice ve Yunanca matbû eserlerle tanışmıştı, ama devlet 1727 yılına kadar Arapça ve Türkçe eserlerin neşri hususunda gecikmişti. Hangi alanda olursa olsun birtakım yeniliklerin gerçekleştirilmesini her zaman gelenekçi ve muhafazakar bir ruh engellemiştir. Nitekim III. Ahmed de tıbbî ilaçların piyasaya çıkmasını ve modern tıp adı altında yapılan çalışmaları yasaklayan bir ferman yayınlamak zorunda kalmıştır. Gerçekte bu durum, ulemânın

¹⁸ S. Shaw, *Histoire*, s. 329-343.

¹⁹ *Sefaretnâme-i Fransa, Relation de L'ambassade de Mehemet Effendi à la cour de France en 1720-a Paris shez canceau 1757.*

alışageldiği katı, klasik ruhunu ve yararlı olduğu ispatlanmış olsa bile herhangi bir alternatifin bunun yerine geçmesinin ne kadar zor olduğunu gösteriyor. Bu ifademiz matbaanın kurulması için gayret gösteren ve açılması için gerekli tüm tertibatı İbrahim Müteferrika'ya vaad eden Sadrazam Damad İbrahim'in de karşılaştığı sıkıntılarla örtüşmektedir. Öyle ki, İbrahim Müteferrika matbaanın devlet ve Müslümanlar için faydalarını açıklamayı hedefleyen *Vesiletü't-tübâa* adlı bir risâle yazmak durumunda kalmıştır. Bunun üzerine şeyhülislamlık dinî kitapların basılmaması kaydıyla matbaanın kurulmasını onaylayan bir fetva vermiştir. Bu işe bir itiraz da küttâb tarafından gelmiştir ki, onlar bu yeni proje ile hâkim zümre içindeki konumlarının ve görevlerinin etkileneceğinden korkuyorlardı. Ancak sadrazamın ısrarı ile 1728 yılında matbaa faaliyete geçmiştir.

Şeyhülislamın matbaanın faaliyetine izin veren fetvası, bize bir taraftan yenilikçiler arasında, bir taraftan da kendisini bu konunun dışında tutan ulemâ arasında bölünmelere sebep olduğu izlenimi vermektedir. Matbaa özellikle coğrafya, tarih ve lugat kitaplarının neşrinde yoğunlaşmış, *Cihannümâ* gibi eserlerinden bazısını neşretmekle de Kâtip Çelebi'nin ruhunu canlandırmıştır.²⁰

İbrahim Müteferrika birçok yönden Kâtip Çelebi'ye benzemektedir. Bu benzerlik her ikisinin de özellikle birçok alanla ilgili bilgi ve yeteneğe sahip olmalarındır. İbrahim Transalvanya'da doğmuş, Osmanlı kuvvetlerine esir düşmüştür. Esir iken sarayda eğitim görmüş, İslâm'ı kabullenmesinden sonra ise "müteferrika" rütbesini elde etmiştir. 1674 doğumlu olduğu kabul edilen İbrahim, 1710 yılı civarında *er-Risâletü'l-İslâmiyye* başlıklı kısa bir risâle yazmıştır. Bu risâlesinde İslâm'ı nasıl kabullendiğini anlatmakta, Katolikliğe eleştiriler yöneltmektedir. Ancak herhangi bir ıslahat fikrinden bahsetmemiştir. İbrahim Müteferrika, küttâb zümresiyle işbirliğine sebep olan birçok diplomatik görevler üstlenmiştir. 1716'da Viyana'ya, 1720'de Belgrad'a, 1737'de Kiew'e, 1743'te de Dağıstan'a gönderilmiştir. Asıl şöhreti ise İstanbul'da matbaanın kurulması ve faaliyete geçmesinde gösterdiği gayret ile 1731 yılında Sultan I. Mahmud'a sunmuş olduğu *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem* adlı risâlesinden gelmektedir. İbrahim'in bu risâlesinde devletin 17. yüzyıldaki gerilemesini önlemek için Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'nin sunduğu fikirlerden uzaklaştığı, Avrupa'daki ilmî gelişmelerden istifade edilmesi ve modern teknolojiye sahip olunması için gereken herşeyin yapılmasının şart olduğu çağrısında bulunduğu görülmektedir. Doksan altı sayfalık bu risâle, Lâle Devri öncesi İstanbul'unda gerçekleşmesi bir tarafa, tasavvuru bile düşünülmez fikirler içermektedir. İşte onun bu risâlesi ve fikirleri bize o dönemin divan kâtiplerinin ulaştığı bilinç düzeyi hakkında bir örnek vermektedir. Nitekim

²⁰ Niyazi Berkes. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, Macgill Univ. press, 1964, s. 31.

Sultan I. Mahmud'un, gerçekleştirmeye kalkıştığı ıslahatlar için İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem*'deki görüşlerinden etkilendiği görülmektedir.

İbrahim Müteferrika, yazımı yeniçeri ayaklanması ve III.Ahmed'in azledildiği sıralara rastlayan bu risâlesinin başında, dönemin şartları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:²¹ "... Böylece bir köşeye çekildim, yalnızlık karanlığında fikirlerime kendimi teslim ettim, özel hayatın hoşluğuna ve nefsi rahatlığın farkına vardım. Bu durum h.1143/m.1730'da Şemsu Sultânü'l-Beyt el-Osmâni'nin zamanına kadar (I.Mahmud'un tahta çıkışına kastediyor) devam etti, sonunda zihnimi fikirlerle dolu ve ateşli (canlı) buldum". I.Mahmud'un farklılıklarından birisi, kendisini selefinin politikasını uygulamak için saltanata çıkararak yeniçeri baskısından bir an evvel kurtulmaya çalışmasıdır. İbrahim yeni padişahın eğilimlerine de değinmiştir. Kendisi bu risâleyi kaleme alış sebeplerini şu şekilde dile getirmiştir: "Bu esnada dikkatim isyanın (devrimin) sebeplerine yöneldi ve bu trajedinin köklerini araştırmaya yoğunlaştım. İşte bunun sonunda ulaştığım neticeleri, atıl duruma düşmüş devlet müesseselerine, kendi keyfinde yaşayan gamsız vezirlere, önde gelen idareciler ve kifâyetsiz görevlilere atfetmekle hiç de hata etmiyorum. Kabullenmek gerekir ki, devlet bünyesindeki bu bitkinlik, zayıflık belirtileri onun çöküşünü ve yıkılışını haberdan başka birşey değildir".

Bu doğrultuda İbrahim Efendi 17. yüzyıldaki kâtiplerin Osmanlı kurumlarını eleştirme geleneğini sürdürüyor, müesseselerin içine düştükleri yolsuzluğu, kanunların uygulanmasındaki keyfiliği eleştiriyor, aynı zamanda kendi fikirlerini de ilan ediyor. Anlaşıyor ki o, Latince bilmemiş olsaydı ve dolayısıyla diğer devletlerin tarihlerini, devlet sistemlerini öğrenmemiş olsaydı bu risâlesini tamamlayamazdı. O geleneksel İslâm dilleri olan Arapça ve Farsça'nın Avrupa diliyle değiştirilmesine çağrıda bulunuyordu. Bu ilanının neticelerini, 1720 yılında babası Mehmed Çelebi ile Paris'e giden Said Efendi gibi, 18. yüzyılda Avrupa'ya açılım eğiliminde olan bazı kâtiplerde somut olarak görüyoruz. Said Efendi daha sonra 1741'de başka bir sefarete gidecektir. Kendisi Fransızca'yı iyi bilen ilk kâtiplerdendi.

Şüphesiz dünyadaki yönetim şekilleri çeşitlidir. İbrahim Müteferrika'nın risâlesinde en bilinen yönetim şekilleri olarak saydığı ise Monarşi, Aristokrasi ve Demokrasidir. Ancak İslâm nizamına herhangi bir işaretle bulunmamaktadır. Kitabının en önemli kısmını askerî teşkilat meselesine tahsis etmiştir. Bu konuda İbrahim Müteferrika, uzun zamandan beri Hristiyan milletler ve hükümdarlarının ordularında uygulanan ve eğitimde titizlikle geliştirilen kuralların bilinmesi gerektiği görüşündedir. Aynı şekilde yeni yöntemler ve modern teknolojiyle donanma zaruretine dikkat çekmekte, özellikle coğrafya ilminin önemini ısrarla vurgulamaktadır. Çünkü ona göre savaşları kazanmak ancak bu ilmi iyi bilmekle mümkündür. Öyle ki bu bilim, kendisi aracılığıyla yeryüzünün her bir yanına yayılmış

²¹ *Usûlü'l-hikem*'in Fransızca tercümesi, *Traite de la tactique*, Vienne 1769.

bütün halklar ve milletleri görebildiğimiz bir ayna gibidir. Allah'ın vahdaniyetine inanmış halklar bunun, yani coğrafya bilgisi vesilesiye birbirlerine ulaşır, kuvvetini birleştirir ve gayr-i müslimlere karşı yeniden birlik oluşturur.

İbrahim Müteferrika'nın bu risâlesi aynı zamanda bir çağdaş tarihçilik, yani asrının tarihini kaleme alma girişimidir. Zira o, Rus halkının düzensizlik ve yolsuzluk içine düşüp çırpındığını daha sonra da yükselişe geçtiğini gözlemlemiştir. Çünkü Ruslar ancak silahlanmaya ve Avrupa sistemine dayanarak ilerlemişlerdir. Özellikle modernleşme hedefinde Rusya'nın yaşadığı tecrübenin anlatıldığı sayfalar, Osmanlı Devleti'ne aynı hedef doğrultusunda bir baskı unsuru olmuştur. Nitekim Rusya'nın yükselişi Büyük Petro yönetiminin reform için harcadığı gayret sayesinde gerçekleştiği gibi, 19. yüzyıl başlarında Mehmed Ali (Paşa) de yeniçeri ocağının kaldırılmasına vesile olacaktır.

Risâlenin sayfaları içinde rastladığım bazı pasajlar aracılığıyla da İbrahim Müteferrika'nın ufkunu yakalamamız mümkündür ki ifadeleri şöyledir: "Günümüzde Hristiyan halklar için idare işleri ile ilgili kanunlar, yargılar yoktur. Yani teşrî ve devlet işlerinde kendilerini bağlayan ilâhî bir kanun yoktur. Onlar sadece beşerî akıllarıyla kanun ve hükümlerini belirlemektedirler."

Tabiatıyla bu pasajı yoğun bir yoruma tabi tutmak mümkün olmayabilir, ancak biliyoruz ki İbrahim Müteferrika, yazar Edmund Pourchot (1651-1734)'nun Latince eserinden faydalandığında Descartes ve Galile'nin tıp ile ilgili nazariyeleri etrafındaki tartışmaları öğrendi. Aynı şekilde Hollandalı uzaybilimci Andrea Keller'in 1665 yılında Hollanda'da basılan astronomi ve coğrafyaya dair eserini de tercüme etti. Ancak bu kitap basılmadı.²² İbrahim Müteferrika'nın modern ilimlere gösterdiği bu aşırı ilginin 18. asra kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu asrın sonunda küttâbdan birisi de, orijinal bir buluş ortaya koymak için, kendinden öncekilerin fikrine ihtiyaç olmadığı görüşünü savunmak için Pascal'ı örnek göstermiştir.

Usûlü'l-hikem risâlesi sarayda ve küttâb mensupları arasında dolaşan fikir ve sorunların düzeyi hakkında da örnekler içermektedir. Bu risâlenin sunulduğu Sultan I. Mahmud bir dizi ıslahat yapmak eğilimindeydi. Kendisine Avusturya ve Fransa askerî sistemi tarzında bir plan arzeden Fransız subay Comte de Bonneval'i görevlendirmişti. Fakat yeniçerilerin muhalefeti bu planın hayata geçirilmesine engel olmuştu. Barut sanayiinde birtakım gelişmeleri uygulamaya koyabilen Comte de Bonneval, aynı zamanda Avrupa siyasetinde edindiği tecrübesini de padişaha sunmuş, saray kâtipleri ve diğer hizmetler hususunda stratejik bilgiler vermiştir. Çok sayıda topçu öğrencinin eğitim göreceği bir mühendis okulu kurmayı başarmıştı. Diğer taraftan Sultan I. Mahmud selefinin başlattığı ilmî ve edebî çalışmalara teşviğini sürdürmüş, birçok kütüphane kurmuş, bu

²² S. Shaw, *Histoire*, s. 342.

kütüphanelere kitap ve mahtutat toplamaları için dünya başkentlerine görevliler göndermiştir. Ayrıca kurucusunun vefatına kadar yayın faaliyetine devam eden Müteferrika Matbaası'nın kağıt ihtiyacı için de bir kağıt fabrikası kurmuştur.

III

18. yüzyıl ortalarındaki (1747-1768) uzun barış süreci, ıslahatın devamı için yeterli olamamıştır. Halbuki ıslahatın devamlılığı ve başarıya ulaşması için iç baskılardan ve savaş isteklerinden uzak olmak gerekliydi. Ancak modernleşme çabasında görülen bu gerileme, yüzyıl başında başlayan dış açılımın ve küttâbın bu uğurdaki gelişmelerde oynadığı rolün tamamen kesildiği anlamına da gelmez. Zira III. Mustafa döneminin en reformist veziri Ragıp Paşa da ilmî hayatına küttâb teşkilatında başlamış biriydi. Daha sonra I.Abdülhamit döneminde ıslahat faaliyetleri savaş baskısı altında olsa da eski seyrine dönmüş, bunda padişahın bizatihi kararlılığının ve yine daha önce refsülküttâblık görevini yürütmüş olan reformist vezir Halil Hamid Paşa'nın büyük rolleri olmuştur.

18. yüzyılda küttâbın rolünü ve etkinliğinin artmasını, III.Ahmet'den başlayarak III.Selime kadar tebarüz eden bir ıslahatçı padişah serisinin ortaya çıkmasına bakarak kolayca anlayabiliriz. Bütün padişahlar ve kendilerinin tahta çıkmalarına destek veren güçler de dâhil olmak üzere hepsinin açıkça ıslahat yanlısı oldukları görülür. Bu da temelde İstanbul'daki hâkim zümrenin tarafları arasındaki çekişmeye dayanır. Padişahın askerî gücünü, eski geleneklerini ve nüfuzunu savunurken bütün yasama yetkilerini elinde tutmak istemesine karşın, hasımlarının onun bu nüfuzuna bir sınır koymak ve karar mercii olabilme gücü kazanmak için modernleşme yöntemine sarılmaları gerekiyordu. İşte bu durumda ulemâ yeniçerilerin yanında yer alırken, küttâb padişahın yanında yer almıştı. Küttâb sayıca ulemâ kesimine göre oldukça az olmalarına ve ulemânın kamuoyundaki tesir güçlerinin daha fazla olmasına rağmen, idarî teşkilattaki konumları itibarıyla etkinlikleri daha fazlaydı. Küttâb başta askerî alanda olmak üzere teknik modernleşmeye geçilmesi fikrini teşvik ediyordu. İşte bu modernleşme ve yenilik fikri 18. yüzyılda hâkim tabaka tarafları arasındaki çekişmenin gözardı edilemez bir meselesiydi.

Küttâb hükümdar ve vezirlere yeni fikirlerini nasihatler şeklinde sunmak gibi geleneksel yöntemi kullanmaya devam etmiştir. Bu edebî tür sadece hükümdar ya da vezirin dikkat etmeleri gereken şeyleri ya da nasıl olmaları gerektiğini kaydetmekle kalmayıp; devletin iç ve dış politikasını resmederek, padişaha rapor şeklinde sunmak gibi bir görevi yerine getirmiştir. Küttâb bunu yaparken yeni bir edebî türü de kullanmıştır ki o da rihle veya sefaret edebiyatı (sefâretnâme) denilebilecek, Avrupa ordularında kullanılan teknoloji ve modern sistemlerin incelenmesine ağırlık verilerek, Avrupa başkentlerindeki müşahedelerin kaleme alınmasıyla oluşan bir edebiyattır. Bunu daha önce Mehmet Çelebi Efendi Paris ziyareti sonrası yaptığı gibi, daha sonra da (kendisini Murâdî aracılığıyla tanıdığımız)

Ahmed Resmî Efendi de Berlin ve Viyana seferlerinden sonra yapacaktır. Ahmed Resmî Efendi, Padişah III.Osman'ın elçisi olarak Viyana'yı ziyaret etmiş, ziyareti akabinde oradaki günlük hayattan gözlemlediklerini içeren *Viyana Sefaretnamesi* adlı bir raporu kaleme almıştır. Bir müddet sonra da I. Abdülhamid kendisini Berlin'e elçi olarak gönderecektir. O, bu ziyaretinin ardından oradaki sivil örgütler, polis teşkilatı ve imar sistemleri hakkındaki müşahedelerini içeren bir rapor yazmıştır.²³ Ahmed Resmî'nin çabaları oldukça önemlidir. Zira o, 1774 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmelerine reîsülküttâb sıfatıyla katılmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra *Hulâsatü'l-i'tibâr* adlı bir risâle daha kaleme almış olan Ahmed Resmî, bu risâlesinde Rusya'nın tarih sahnesinde nasıl yükselişe geçtiğinin, Osmanlı'nın ise nasıl güç kaybettiğinin sebeplerini ve içinde bulunduğu durumu anlatmıştır. Risâlesinde kendisinden yarım yüzyıldan daha az bir süre önce aynı meselelere çare üretmek için İbrahim Müteferrika'nın kaleme almış olduğu *Usûlü'l-hikem* adlı risâlesini kaynak olarak kullanmıştır. Ahmed Resmî patlak veren savaştan ve neticedeki kayıptan, cahil ve mütekebbir Osmanlı yöneticilerini sorumlu tutmuştur. Aynı zamanda o, "Türkler kuvvet ve sayılarını dikkate almaksızın (hesapsızca) Hristiyan hezimetini beklediler" diyerek, Osmanlı efsanesini de ilk defa eleştiren biri olmuştur. Sonunda varılan netice ise dinî bir bakış açısı dışında, çağdaş entelektüel anlayış düzeyine ulaştıracak yeni değerlerin araştırılmasına izin vermektir. Ayrıca Osmanlı kuvvetlerinin dağılımı ve artık müthiş bir maddî servete ve askerî alanda gelişmişliğe sahip Rusya ile karşı karşıya gelmesinin mümkün olmadığına işaret de etmiştir. Böylelikle artık gayr-i müslim milletlerle barış ve hoşgörü siyaseti güdülmesinin zorunlu olduğu sonucuna varıyor. Siyasî işlerdeki seçeneklerde dinî taassubtan uzak durulması gerektiğini ifade etmekte, gayr-i müslim devletlerde takip edilen değişim yollarına uyma çağrısında bulunmaktadır.²⁴

Hulâsatü'l-i'tibâr'da 18. yüzyıl öncesi küttâbının söylemlerine bir dönüş olduğunu ve kaybedilen savaşın neticelerini mülhaza ediyoruz. Onun bu söylemi ıslahat için artık fazla tutuculuğu kalmayan padişahın kendisine kulak vermesini sağlamıştır.

Sultan I. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla (1774-1789) ıslahat çalışmaları yeniden başlıyor. Daha ıslahatlarının ilk yıllarında Avrupalı uzmanların istihdamı durumunda alışık olunanın aksine, din değiştirmek durumunda kalmayan Fransız uzmanlardan birisi Baron de Tott'dan yardım istedi. Tott uzun menzilli ve seri atış yapabilen bir topçu ocağı, top dökümhanesi ve yeni bir mühendislik okulu (mühendishane) kurdu. Aynı sıralarda Kaptan Gazi Hasan Paşa da Osmanlı denizciliğini Fransız uzmanlardan yardım alarak canlandırdı. Deniz kuvvetlerini on yıl zarfında kırk yeni deniz aracıyla

²³ *İktisâfû'l-tekaddümi'l-Arubbî*, s. 68.

²⁴ N. Berkes, *The Development*, s. 57-58

güçlendirdi. Vezir Halil Hamid Paşa döneminde de (1782-1785) bu ıslah siyaseti büyük ölçüde Fransız teknik heyetinden yararlanılarak uygulandı. Halil Hamid Paşa, döneminin ıslahatlarını kendisine grafiker, ressam, topoğraf, subay, teknikerlerden oluşan geniş bir uzman heyetin eşliğinde İstanbul'a gelen Fransız Akademisi üyesi Şallz Gaminiye'nin gayretlerine dayanarak yürüttü. Osmanlı veziri ve Fransız büyük elçi arasında müzakere edilen projelerden birisi de Fransa'ya Türk öğrencilerin gönderilme meselesiydi ki, bu proje tamamlanamadan Halil Hamid Paşa görevden alındı.

I. Abdülhamid ve veziri Halil Hamid zamanında ıslahat alanı oldukça genişledi. İlmî ve askerî birçok kitap Türkçe'ye tercüme edildi. Topçu okulları yeniden faaliyete başladı. İstanbul Matbaası Fransız sefaretinin matbaası gibi oldukça aktif bir hâle geldi. Halil Hamid Paşa'nın bu dönemdeki siyaseti ıslahat projelerini olabildiğince geniş alana yaymak, idarî, askerî ve iktisadî hizmet yerlerini hükümet denetimi altına almak şeklinde özetlenebilir.²⁵ İşte bu gayretlerin neticeleri III. Selim'in (1789-1807) uygulamaya koyacağı ıslahat programında kullanılacaktır.

Devletin tarihinde türünün ilk örneği ıslahat denemeleri ise daha tahta çıkmadan önce hazırladığı projeleriyle III. Selim zamanında yapıldı. İsmi "Nizâm-ı Cedîd"²⁶ olan bu reform paketinde, askerî sistemin her yönüyle ıslah edilmesi ve Avrupâî tarzda yeni bir düzenli ordu kurulması da yer alıyordu. Nizâm-ı Cedîd'in giderlerini ise İrâd-ı Cedîd Hazinesi destekliyordu. Bu vergi sistemi, kurulacak yeni ordunun harcamalarının düzenlenmesini esas alıyordu.

Islahat önerileri ve bunların şekli padişaha büyük ölçüde küttâb tarafından sunuldu.²⁷ Bu tabakadan çok sayıda kişi Dîvânü'l-Meşveret (İstişare Kurulu) meclisine katıldılar. Bunlar III. Selim idaresinin en aktifleriydiler.²⁸ Padişah, küttâba özellikle dış ilişkiler alanında güveniyor, dayanıyordu ki devletin tarihinde Avrupa başkentlerinde ilk defa daimî sefaretleri o kurdu. Bu sefirler Avrupa devletlerinde idarî ve askerî alanlarda olup bitenler hakkında padişaha bilgi ulaştırıyorlardı. Aralarında daha sonraları padişahın en yakın yardımcıları olacak kimseler vardı. Bu dönemde küttâbın sayıca arttığını, buna paralel olarak rol ve etkinliklerinin de büyüdüğünü görüyoruz. Aynı zamanda sır kâtipliği, mürâsalât ve hazine bölümlerinde -ki bunlar saraya veya sadrazama bağlı birimlerdir- eğitim gören küttâbın yeni unsurlarla desteklendiğini göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bu unsur da ulemâdır.

Meşveret Divanı'nda aynı zamanda âlimlerden de çok sayıda kişi vardı. Padişah, saltanatı boyunca şeyhülislâmı kendi siyasetini destekleyenlerden tayin ettiği gibi, kazaskeri de kendi seçmişti.²⁹ Padişaha sunulan önemli

²⁵ S. Shaw, *Histoire*, s. 371-373.

²⁶ *İktisâfî't-tekdümü'l-Arubbî*, s. 50-54.

²⁷ S. Shaw, *Between old and new*, Harverd Univ. Press, 1971, s. 92.

²⁸ S. Shaw, *Between*, s. 86-90.

²⁹ S. Shaw, *Between*, s. 92.

ıslahat raporlarından birisi de, divanın en yaşlı üyesi (1730-1797) ve o sıralarda kadılık görevinde bulunan Tatarcık Abdullahzâde'den geldi. 1792'de sunduğu layihasında ıslahat önerilerini on kısımda ele alıyordu: Ordunun durumu ve tanzimi; ulemâ, müderris ve kadılık kanunu; vergi işlemleri ve para reformu; padişahın ıslahatlarının faydaları; Müslüman bölgelerin güçlendirilmesi; denizcilik ıslahatı; devletin gelirleri ve harcama şekli; vezirlerin durumlarının açıklanması; cizyenin yeniden düzenlenmesi ve bütün ülkelerde haksızlığa son verilmesi. Görüldüğü gibi bu kısımlar askerî, idarî, malî tüm meseleleri kapsamaktadır. Ayrıca ilmiye teşkilatı ile ilgili ıslahat teklifleri dikkat çekmekte, özellikle şeyhülislâm'da bulunması gereken sıfatları belirttikten sonra, dinî müesseselerin istediği reformun yapılabilmesi için yeterli süre verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Fakat bu kısmın büyük bir bölümünü askerî meselelere ayırmış, ancak bunun bir âlim ve kadı olarak kendi klasik ihtisasını aştığını ifade etmiştir. Tatarcık Abdullahzâde'nin, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'den itibaren ortaya çıkan yaklaşımlara sahip birisi olduğunu görüyoruz. Örneğin o da, Osmanlı padişahlarının önceleri yardımcıları ve ordusuyla iç içe bulduklarını, buna bağlı olarak devlet işlerini yürütmede reaya ile aralarında bir güven olduğunu belirttikten sonra, özellikle Konstantiniyye'nin fethinden sonra reayadan soyutlandıklarını, dolayısıyla devletin işleyişini bilmediklerini belirterek eleştiride bulunmuştur. Tatarcık Abdullahzâde bunlara ek olarak, söz konusu uzlet halinin Bizanslıların ayin ve törenlerinden etkilenen padişahlara miras kaldığı gibi yeni bir yorumda bulunmaktadır.³⁰

Tatarcık Abdullahzâde'nin bu layihası askerî ve malî ıslahatın hazırlığıyla da ilgili önemli veriler içermektedir. Bu layiha ayrıca çok hassas mülahazaları kapsıyor ve yine bir kısım ulemânın da reform politikasından uzak olmadıklarını gösteriyor. Tatarcık Abdullahzâde'nin konum ve düşüncesinde olan daha başkaları da vardır.

Ancak küttâb tarafından sunulan raporlar yalnız sayıca değil aynı zamanda devletin siyasetine yön vermede elde ettikleri konumlarını ve bu yöndeki birikim düzeylerini göstermiştir. Bunlar ayrıca, hazırlanan değişimin habercisi olan gelişmelerin boyutunu aksettirmektedirler. İşte bu değişim, uzun zamandan beri küttâbın oynadığı araştırmacı rolün; ayrıca Kâtip Çelebi'den itibaren komşu ülke ve devletlerdeki bilimsel ve ampirik gelişimin incelenmesinin, yani dışa açılımın bir neticesidir.

Ebûbekir Râtıb Efendi'nin Padişah'a sunduğu takrîr de küttâbın kendi üzerine aldığı sorumluluk duygusunun düzeyini aksettirir. Ebûbekir Râtıb Efendi'nin takrîri, padişahın onu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki durumu gözlemlemesi için gönderdiği 1792'deki Viyana ikameti sonrası yazılmıştır. Ebûbekir Râtıb Efendi, padişahın tahta gelmeden önce samimi dostlarından. Onun özel kâtipliğini yaptı, 16. Louis'e hitaben yazdığı mektuplarını kaleme aldı. Sultan III. Selim tahta çıkışından sonra onu

³⁰ S. Shaw, *Between*, s. 93-94.

Viyana'ya gönderdi. Daha sonra 1790-1796 yılları arasında reîsülküttâblık görevinde bulundu. 1799'da bir grup hasmının hazırladığı komploya kurban gidip padişah fermanıyla öldürülmesine kadar da çeşitli mansıblarda çalıştı.

Râtıb Efendi'nin raporu 500 sahifedir ve iki kısımdır: Birinci kısımda, başta Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerindeki askerî kurumlarla ilgili meseleler (askerî isyanlar vs.) yer almaktadır ki, burada bize askerî problemlerin o dönemdeki diğer meselerin önüne geçtiğini yansıtıyor. İkinci kısımda ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki idare ve hükümetin özel sorunlarına yer vermekte; devlet ve idarî düzenlemede küttâbın önemine dikkatimizi çekmektedir. Râtıb Efendi çağdaş devlet yönetimi hakkında bazı Avrupalı mütefekkirlerin görüşlerini de aktarmıştır ki, buna böyle raporlarda ilk kez rastlanır.

Onun görüşüne göre çağdaş devlet, büyük ve düzenli ordusuyla, iyi düzenlenmiş maliyesiyle, ülkesinin kalkınması için çalışan gecesini gündüsüne katan, çalışkan, güvenilir ve aydın insanlarıyla temayüz eder. İşte devlet odur ki, halkının refah ve emniyetini sürekli korumaya çalışır.

Râtıb Efendi'nin bu raporu Avusturya'da gözlemlediği müesseselerin vasıflarını içeren bir vesika görünümündedir. Ayrıntılı olarak belirtecek olursak bu rapor, askerî ve malî kurumların işleyiş tarzlarını, vergi toplama usüllerini anlatmakta, posta sisteminden, madencilikten, ziraat, sanayi, ticaret ve bankacılık başta olmak üzere daha başka modern kuruluşlardan bilgiler içermektedir.³¹

Bu raporda bizim için önemli olan ise küttâb arasında kaygıyla karşılanan iki önemli husustur. Birincisi, yeni devlet mefhumunda küttâbın ortaya çıkan durumuyla ilgilidir. Râtıb Efendi, hükümetin fertlerin güven ve genel maslahatlarını korumak ve gözetmek için var olan bir oluşum olduğu üzerinde ısrarla durmaktadır. Bu hususta "Avrupa devletlerinde hükümdarlar tarafından konulan kanun, kurum, yargı, vergiler tabakaları farklı da olsa bütün insanlar tarafından kabullenilir. İnsanlar kendilerine konan vergileri de zamanında ödedikleri müddetçe onlara işlerine ve isteklerine ne kral, ne subaylar ne de diğer görevliler müdahale eder. Bu devletlerde fert hiçbir şekilde yiyecek içecek ve serbest dolaşma gibi endişeler taşımadan istediğini söyler" demektedir. İkincisi ise dine karşı takınılan tutumla ilgilidir. Bu yüzyılın başında İbrahim Müteferrika ve Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Ahmed Resmî'nin de buna değindiklerini gördük. Ebûbekir Râtıb Efendi de bu hususta açık bir şekilde "Onlar için bağışlayıcı dinî kural ve kanunlar yoktur, öyle ki evlilik ile ilgili hüküm dışında hiçbir Hristiyanlık hükmü kalmamıştır. Hükümdarlar tarafından da kendisine dayanılan bir şey olmaktan çıkmıştır. Miras taksiminde yaşanan sorunlarda da dinin bir etkisi yoktur. Yani bu durumda denilebilir ki Avrupa devletleri, artık Ehl-i Kitap şeklinde isimlendirilen sınıflandırmanın içinde değildir" ifadelerini kullanır.

³¹ S. Shaw, *Between*, s. 94-98.

Ebûbekir Râtıb Efendi bu raporunu Nizâm-ı Cedîd'in hazırlandığı dönemde yazdı. Bundan birkaç yıl sonra 1798'de Mahmud Raif Efendi, Nizâm-ı Cedîd'i uygulamak için bir askerî ıslahat programı hazırlayacaktır.

I. Abdülhamid dönemi küttâbından birinin oğlu olan Mahmud Raif de yine bu dönemde bir rapor yazdı. Kendisi, Bâb-ı Âlî'de eğitim görmüş, reîsülküttâb Reşid Efendi'nin hizmetinde bulunmuştur. 1793'te ise İngiltere'deki ilk daimi sefarete gönderilecektir. Orada İngilizce ve Fransızca öğrenmekle beraber siyaset ve coğrafyaya da yakın ilgi göstermiştir. Oradan dönüşü sonrasında da reîsülküttâblık görevine atanmış, 1800-1805 yılları arasında bu görevde kalarak III. Selim zamanının en uzun reîsülküttâblık yapan şahsiyeti olmuştur.

Onun hazırladığı *Cedvelü't-Tanzimati'l-cedîde fi'd-Devleti'l-Osmâniyye*,³² İstanbul'daki mühendishânenin matbaasında basıldı. Mahmud Raif bunun metnini daha sonra Fransızca olarak da yazdı. Herhalde bu metin bir Müslüman tarafından Fransızca kaleme alınan ilk metindir. Bir Avrupa dilini tercihi ise Avrupa devletlerini muhatap alarak, III. Selim'in ıslahatlarına Avrupa'nın dikkatini çekmek istemesiyle alakalıydı. Mahmud Raif'in önsözdeki sözleri, onun söz konusu kastını açıklar niteliktedir. O burada, "Genel bir bilgi ve kültürel donanıma ulaşmamı sağlayacak kaynakları elde edebilmemin, ancak Avrupa'ya yapacağım bir sefer ve bir yabancı dil öğrenmem vasıtasıyla olacağını hissettim" demektedir. İşte bu ilan bize İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem*'inde Latince bilmekle elde edilecek faydalara yaptığı işareti hatırlatmaktadır. Bu yüzyıl sonunda Fransızca, Latince'nin yerine geçmiştir. Mahmud Raif önsözünde yine İngiltere'ye görev için gönderildiğinde "dünya dili olması sebebiyle ihtiyacımı karşılayacak derecede kendimi Fransızca öğrenimine verdim" ifadesiyle Fransızca gramer kitaplarını ve sözlüklerini yoğun bir şekilde incelediğini belirtmektedir. İngiltere'deki ikameti boyunca üzerinde yoğunlaştığı ilimler ise, daha sonra İstanbul'da (1804) ders kitabı olarak hazırladığı coğrafya ile tarih, siyaset ve kamu hukukudur. Bu sürede vaktini Avrupa'daki iktisadî ve askerî sistem başta olmak üzere tüm idârî yapıyı gözlemlemek ve incelemekle geçirdi.

Cedvelü't-Tanzimat, askerî tahkîm ve ıslahat alanında uygulanan icraatlara tahsis edilmiştir. Fakat programın asıl önemi, bu süreçte küttâbın kaydettiği korkunç gelişmenin boyutunu yansıtmaktadır. Bu girişimin arkasından fazla geçmeden yine Fransızca başka çalışmalar da yapılmıştır. Mühendis okulu mezunlarından Seyyid Mustafa da *Nakdü hâleti'l-askerî ve'l-hendese ve'l-ulûm fi'l-Konstantuniyye*³³ isimli Fransızca kısa bir risâle yazmış, bu risâle 1803 yılında İstanbul Matbaası'nda basılmıştır. Seyyid Mustafa bu bölümde kendileriyle tanıştığımız küttâbtan değildir. O, III. Selim zamanında açılan Medârisü'l-İlmiyye'de öğrenim görmüş talebelere

³² *Cedvelü't-Tanzimati'l-cedîde fi'd-Devleti'l-Osmâniyye* tercümemize bakınız. Trablus 1985.

³³ *Nakdu hâleti'l-fenni'l-askerî* tercümemize bakınız. Beyrut 1979.

birdir. Bu öğrenciler burada Avrupaî tarzda eğitim-öğretim görüyorlar, daha sonra da tekrar burada hoca ya da orduda uzman oluyorlardı. Bu sebeple bunlar doğrudan saray veya divan mekteplerinden gelmeyen yeni unsurlarla kendi gruplarını destekliyorlardı. Böylece küttâb, 18. yüzyıl sonundan önce küttâblık mesleğinden olmayan unsurlarla kendilerini güçlendirmek ve kitâbet sanatında öğrencilerin uymak zorunda kaldığı eğitime uyma imkânına sahipti.

Seyyid Mustafa'nın kısa risâlesi, ortak hedefleri olmakla beraber, temelde Mahmud Raif'in *Cedvelü't-Tanzimat*'ından birtakım farklılıklar arzeder. Seyyid Mustafa da onun gibi III. Selim'in başarılarını sunuyor, Avrupalı gözlemci ve uzmanlara bunları anlatmak istiyor. Fakat onun sunuş şekli, III. Selim ıslahatlarının beraberinde getirdiği durum hakkında bizim değişik intiba ve neticeler çıkarmamıza imkân veriyor. Seyyid Mustafa, daha önce risâlelerinden bahsettiğimiz İbrahim Müteferrika ve Ahmed Resmî'nin fikirlerini cesaret ve kararlılıkla yenilemektedir. Önsözüne bakarak Seyyid Mustafa'nın, isimlerini de yer yer zikrettiği çok sayıda Avrupalı bilim adamının eserlerini incelemiş olduğunu görüyoruz. Nitekim Pascal'ın şahsiyeti ve dehası hakkında ilk defa bilgi sunan da odur.

Seyyid Mustafa kendilerinin eğitimiyle alay eden muhafazakar güçleri de tenkit etmiştir. Bu güçler cehaletin kendilerini felç etmesine, defalarca hezimete uğratmasına rağmen başka milletleri taklidin büyük günah olduğunu ileri sürenlerdir.

Seyyid Mustafa da Mahmud Raif gibi 1807 yılında III. Selim'i devirmek için yapılan ayaklanmanın kurbanı olacaktır. Çalışmaları basan matbaaların kaderi ise parçalanıp yakılmak olacaktır. Yani reform yanlılarının padişahın yanında yer almaları bile karşıt güçlere karşı onları koruyamamıştır. Bununla beraber gelişmeler bu kadarla kalmadı, zira küttâbın devleti himayedeki rolü III. Selim zamanını takip eden yıllarda çok daha önemli olacaktır. Yeniçeri güçleri reform tecrübesini yok etmede çok önemli bir faktördü. İşte ulemânın turumunu da buna göre belirlemek gerekmektedir. Yüksek mevki ve makama sahip ulemâdan bir kısım insan III. Selim'in tarafında yer alırlarsa da, ilmiye teşkilatının çoğu, medrese öğrencileri, mahalle imamları vs. yapılan ıslahatlara hiç aldırıyorlar; üstelik ayaklanan halkı bu girişimlere karşı katı tavır takınmaya teşvik ediyorlardı. Bununla birlikte ulemânın tutumunu 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başında ilmiye teşkilatında yaşanan gelişmeleri dikkate alarak incelemek gerekmektedir.

IV

Küttâb, mesleklerinin yapısı gereği ve aktivitelerini Bâb-ı Âlî veya saray dairelerinde idarî hizmetlere harcamaları sebebiyle azınlığı oluşturdu. Fakat bu azınlık hayatî faaliyetler gerçekleştirdiler. Bu etkileri, devletin yüksek mevkilerinde hizmet vermelerinden ve o yüce makamlara adam vermelerinden kaynaklandı. Küttâbın 17. yüzyıl ortalarından beri

durumlarını klasik dinî ilimlere dayanarak değil, modern ilimlerle güçlendirdiklerini müşahede etmekteyiz ki bu da onların devletin kurumlarına girmelerini artırmıştır. Denilebilir ki küttâb, devleti reform politikalarına iten, askerî ve idarî ıslahatı teşvik için gerekli sorumluluk ve haklılık bilincini oluşturanlardı. İşte küttâbın bu yöndeki atılımı, mesleklerinin gereği özel sebeplere ve devletin organlarıyla sıkı irtibatla oluşlarına dayanıyordu. Çünkü küttâb kendisini hem ulemâ hem de askere karşı bir rekabet içinde buluyordu.

Küttâb 19. asırda net etkilerinin görüleceği iki ilkenin gelişmesinde katkıda bulundu. Bunlardan biri “devlet” kelimesinin kavram ve içerik itibariyle tanımının yapılmasıyla ilgilidir. İbrahim Müteferrika’dan itibaren bu noktadaki fikirlerin, toplumun bütün kesimlerini kontrol altına almada devletin atılım yapma zorunluluğu üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz. Yeni bir düzenli ordu kurulması fikri de, devletin yapı ve etkinliğinin, ücretleri hazineден ödenen ve âmirlerine itaatkâr bir ordu ile güçlendirilmesi anlamına gelir. Küttâbtan vezirlik makamına yükselebilmüş olanlar bu ilkenin güçlenmesi için çalışmışlardır. Bundan da öte küttâb olumlu ve olumsuz her şeyi şeriata dayandırarak değil; meşruiyetini kendisinden ve çıkarlarından alan bir devlet mefhumunu netleştiriyordu. Fakat küttâb, hükümetin idarî bürolarında soyutlanmış bir azınlık olması sebebiyle, kamuoyunda ciddî bir etkiye sahip değildiler. Sivil örgütlerle iletişim kuracak kanalları da yoktu. Küttâbın yazmış olduğu risâleler, krallara nasihat kabilinden olup padişahlara yönelik birer mektuptan ibaretti. Matbaa da bu risâlelerin basılmalarını teşvik ederek hâkim zümre ve idarecilerden dar bir çevreye hizmet etmiştir.

Küttâb bir başka yönden ve çok açık bir şekilde, Avrupa’dan modern ilimler ve teknolojinin alınması gerektiğini belirterek, teşvikleriyle buna katkıda bulundular. Söz konusu çağrılar temelsiz ve plansız değildi. Bunların 18. yüzyıl başından beri çok yönlü olarak dile getirildiklerini görmemiz mümkündür. Bir yönden Lâle Devri’nde Damad İbrahim Paşa’nın teşvik ettiği Türkleştirme, klasik iki dil Farsça ve Arapça’dan caydırmaya sevk ediyor; modern ilimlere aracı olacak başka dilleri almaya zemin hazırlıyordu. Yine küttâbın başını çektiği modern teknolojiyi takip fikri de, bir taraftan padişah diğer taraftan yeniçeriler arasında iç çatışmaya neden oluyordu. Bu çağrı bütünü itibariyle gelişmeye uygun şartları elde etti ve padişah ile hâkim tabakanın genel itibariyle desteğini aldı.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi küttâb zümresi, bu mesleğin dışındaki unsurlarla desteklenmiş ve güçlendirilmiştir. Hatta 18. yüzyıl sonunda kurulan okulların öğrencilerinden onlarca yüzlerce küttâbın ihtisas alanına giren mevkilere kaymışlardır. Ancak bu gelişme de küttâbın uzletini gidermeye yetmemiş, onlara içten bir destek sağlamamıştır. Zira bu okulun öğrencileri, Seyyid Mustafa’ya göre kamu alanındaki eğitimi önemsemeyen halkın alay konusu idiler. Bu gelişmelerin bir bütün olarak eserleri ise, 19. yüzyıl ortalarında ulemânın vesayetine ve dinî müesseselere boyun eğmeyen

modern ilimler enstitülerinin kurulmasıyla ortaya çıkacaktır. Ki bu da sonuçta modern ilimler enstitülerinden yetişen öğrencilerin, gelenekçi küttâb ehlinin yerine geçmesiyle çatlaklığa yol açacaktır.

Küttâbın aksine ulemâ ise, kadı ve müderris sıfatlarından dolayı kamuoyunda güçlü bir etkiye sahiptiler ve halk için güvenilir bir mercî oluşturuyordu. İşte bu ulemânın büyük bir çoğunluğu, binlerce öğrencisi ve müderrisi ile İstanbul'da yenilik hareketlerinin karşısında durmuşlardır. Modernleşme çağrılarına karşı muhafazakar tutum takınmışlar ve bazan da bu çağrıyı yok etme girişimlerine katılmışlardır. Zira ulemâ ıslahatları ya da bu husustaki çağrıyı kabullenmede bir maslahat görmemiştir ki, aslında onların takındıkları katı tutum ve tavır sürecini bu kadarla özetlemek mümkün değildir.

18. yüzyılın başında da görüyoruz ki ulemâ, matbaanın açılmasına 1727'de şartlı olarak muvafakatlarını bildiren bir fetva vermişlerdir. Böylece bu matbaaya şer'î/yasal bir görünüm kazandırmışlar ve onu vesayetleri altına alarak üzerinde daimî bir sansür ve kontrol hakları olduğunu varsaymışlardır. Aynı zamanda matbaanın açılması fikrine eğilimli olan küttâb da mesleklerinin geleceğiyle ilgili endişelerden dolayı karşıt bir tutum içerisindeydiler. Aslında bu, yersiz ve gecikmiş bir korkuydu. Ancak bunlar karşıt olduklarını sarayın revakları dışına taşıyamadılar. Sonuçta padişah ve vezirin isteklerine teslim oldular. Bu görüşler ve muarız tutumlar, modern teknik donanım ve ıslahatı desteklemeyen küttâbın takip ettiği yolun genel hatlarını temsil etmektedir. Buna karşılık, matbaanın açılmasını kabul eden ulemâ ve şeyhülislâmın tutumu da onların hepsinin görüşünü temsil etmez.

Padişahlar, şeyhülislâmlık ve kazaskerlik makamına kendi siyasetlerini destekleyen âlimleri seçebiliyorlardı. Büyük şehirlerde yetişmiş seçkin âlimler de kendilerini Divân-ı Sultânî'nin bir üyesi olarak hâkim tabakadan sayıyorlardı. Bu bakımdan bir taraftan seçkin olanı ve olmayanıyla âlimleri, yani talebe, müderrisler ve imamlar ile, hâkim tabakada direkt olarak hiç bir mevki ve itibara sahip olmayan halk sufizmi yani tarikatler arasında bir ayırım yapmamız gerekmektedir.

III. Selim de dönemi boyunca şeyhülislâm ve kazaskerlerini, siyasetine destek verenlerden seçmiştir. Örneğin Tatarcık Abdullahzâde, ıslahat siyasetine katılan ve Nizâm-ı Cedîd'in propagandasını yapan birçok âlimden biridir.³⁴

Ulemânın, özel olarak şeyhülislâmın rolü, padişahın siyasetine meşruiyet kazandırma amacı olan fetvaları verme hususunda net idi. Bir bakıma seçkin âlimlerin fikhî vazifesi, ihtiyaç duyulduğunda ısdârına alışık oldukları fetvaları vermeye onları zorluyordu. Nitekim 1730'da III. Ahmed'in, 1807'de de III. Selim'in devrilmeleri şeyhülislâmlıktan gelen fetvalar üzerine olmuştur. İşte bu durumlar bize âlimlerin sıkı sıkıya

³⁴ Uriel Heyd, *The Ottoman Ulama and Westernization in the times of Selim III and Mahmoud II, Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96.

yapıştıkları fikhî görevlerinin niteliğini açıklamakta, mevcut şartlarla birlikte uyum sağlama kabiliyetinde olduklarını göstermektedir. Çünkü ulemâ fikhî kültüre dayalı olarak verdiği hükümlere, fukahânın sınırsız esneklik kazandırma hususunda gösterdiği çaba gibi gerekçeler bulmaya hiçbir zaman ihtiyaç duymamıştır.

III. Selim'in tahttan düşürülmesiyle bütün ulemânın ıslahata ne kadar karşı olduğu ortaya çıktı. Öyle ki gelişmeler, hâkim tabakanın tutumuna tâbi ıslahat yanlısı seçkin âlimlerden oluşan azınlık ile dinî teşkilatın özünde gizli olan bölünmüşlüğü de gözler önüne serdi. Ulemânın çoğu, müderrisler ve öğrenciler ıslahatların Müslüman kültür ve devlet için tehdit olduğunu ileri sürerek karşı duruyorlardı. Hatta denilebilir ki, III. Selim'in ıslahat tecrübesinde başarısız olmasının sebebi; halk ile doğrudan iletişim sağlayabilen, dolayısıyla yönetime karşı ayaklanma için gereken hamaseti onlara empoze edebilen ulemânın çoğundan sert tepki görmesidir.

Bunun hemen akabinde meydana gelen gelişmeler de bize göstermektedir ki, reform girişimlerinin başarıyla tamamlanması dinî teşkilatın soyutlanmasıyla mümkün olamamaktadır. Yani küttâbın, ıslahat programlarına destek ve katılımı, gerçekleştirilmesi zorunlu olunan ıslahatların uygulanması için yeterli değildir. Nitekim Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) yeniçeri ocağını kaldırıp yeni bir askerî sistem kurmak için hazırlamış olduğu planın başarısında ulemânın yaptığı katkı buna bir örnektir.

Görülüyor ki II. Mahmud, III. Selim'den farklı bir siyaset izlemiştir. Planlarını gizli tuttuğu sıralarda, ulemânın bir kısmını yanına çekmeye çalışmış, daha sonra onlardan şeyhülislâm ve kazasker ataması yapmıştır. Yeniçeri ocağını kaldırması öncesinde yani 1823-1826 yılları arasında dinî törenlere ve mescid inşâlarına iştirak ederek dindarlığını ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Nitekim 1824'te, henüz temel dinî eğitimi almadan çocuklarını bir zanaata yönlendiren babaların tutumunu yasaklayan bir ferman yayınlamıştır. Bu ferman hoca ve mahalle imamlarına söz konusu durumun önüne geçilmesi için bir anlamda padişahın yetkisini vermiştir. Böylece ferman, önde gelen ulemâ ve imamlara ıslahatlar konusunda geleneksel bir ivme kazandırmıştır. II. Mahmud bu sayede ulemânın, planlarına destek olacağından ve devletle olan ittifaklarına bağlı kalacaklarından emin olmuştur. III. Selim'in başarısızlığını göz önünde tutan II. Mahmud, halkın icraatlarına destek vermesini önemsiyordu. Tanzimatın ilanından aylarca önce, gelecekte yapılması planlanan ıslahat konusunda âlimlerin etkin bir şekilde katılmaları için gizli bir toplantı yapmayı hedeflemiş, ulemânın ve yeniçerilerin öfkesine yol açacak Nizâm-ı Cedîd minvali üzere yeni bir ordu kurmak yerine, yeni güçlerin bizzat yeniçerilerden kurulacağını kararlaştırmıştır. Muhafazakarların muhalefetine yol açacak Batı örneğine yönelmek yerine kurulması önerilen ordu için Müslüman Mısır ordusu örnek alındı. Bu projenin uygulanmasının hemen akabinde ulemâ şer'î

onayını şu şekilde vermiştir: “Harp sanatında yeterli olmak ve padişaha itaat etmek her mü'mine vâcibdir.”³⁵

1826 Haziran'ında Yeniçerilerin ortadan kaldırılması hayırlı bir iş kabul edilmiş ve ulemâ bu hususta çok sert davranmıştır. İstanbul dışında bulunan Yeniçerilerin yakalanmasını istemiş ve bu husustaki söylemlerine dinî bir anlam yüklenmiştir. Yani ulemâ toplanıp sancağı kaldırarak bunların hizaya getirilmelerini ve milletin düşmanlarına ağır ceza verilmesini istemiştir.³⁶ Yeniçerileri yok etmek artık İslâm inancını korumanın bir gerekliliği hâline gelmiştir. Nitekim meydana gelen olaylar dizisinde, Yeniçerilerin tâbi olduğu Bektâşî tekkelerinin feshedildiğini, bunların kanunlara karşı oldukları varsayılarak bütün mal varlıklarına el konulduğunu ve mallarının ulemâ kontrolündeki vakıflara devredildiğini görürüz.

Buraya kadar ulemâya ihtiyacın artık hedefine ulaştığı görülmektedir. Ancak padişah ulemâ ile işbirliğinin yanı sıra, özellikle bir grup ulemânın karşı çıktığı 1829 Rus Savaşı öncesinde yaptığı gibi kimi zaman onlardan bağımsız karar alma hürriyetini de saklı tutmuştur. Yenilgiden sonra ise padişah, askerî yetkilerinde ve modernize politikasında çok daha serbest davranmıştır. Öyle ki ulemâ, 1830 yılını takip eden dönemde, onayları veya müdahaleleri olmaksızın batılılaşma politikasını desteklemeye mecbur olmuşlardır.

Geniş hatlarıyla II. Mahmud'un takip etmekte olduğu siyaset, küttâbın yani kalemiyenin yön verdiği siyasetti. Bu siyasete padişah, sadece kendi programlarını yazmada din adamlarının kullanılmaları şeklinde özetlenebilen bir ilke kararı eklemiştir. Böylece ulemâ, geleneksel müttefikleri olan Yeniçerilere darbe yapılmasını kabul etmiştir ki, bu mesele tarihf şartları çerçevesinde düşünüldüğünde kaçınılmaz bir olay olarak gözükmüyor. Ne var ki onlar tedricî bir şekilde bir dinî teşkilat olarak nüfuzlarının azaltılmasına bizzat kendileri zemin hazırlamışlardır. Daha sonra ise, Yeniçeri kuvvetlerinin yerine kurulan yeni ordu, modernizme davetin odak noktası hâline gelmiştir. Zira yeni ordu düzeni ve yenilikçiliği bakımından en büyük kurum olması hasebiyle devletin geleceğinden sorumlu makam olacaktır. Devlet tarihinin ileri aşamalarında dinî teşkilatın etkisini azaltacak ve kaldırılacak olan da yeni ordudur.

1839 Kasım'ında ise yeni padişah Abdülmecit, Devlet-i Aliyye'ye bağlı memleketlerin yönetimini iyileştirecek yeni kanunların konmasını zorunluluğunu kayda alan Tanzimat-ı Hayriye'yi ilan edecektir. Gülhane'de ilan edilen bu ferman, 17. ve 18. yüzyıllardaki seleflerinin çizdiği yolda giden Osmanlı yönetiminin küttâbı tarafından yazılmıştır. İşte böylece, küttâbın/kalemiye sınıfının Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar gidişatını belirlemede oynamış olduğu rolü görebiliriz.

³⁵ Avigdor Levy, *The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II*, Asian and African Studies, S. VII (1971), s. 13-41.

³⁶ Avigdor Levy, s. 18.